

YUNIS OĞUZ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix

İnstitutunun dissertantı

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

“TÜRK”ETNONİMİNƏ BİR BAXIŞ

Açar sözlər: tarix, türk, etnonim, etimologiya, Qumilyov, Bartold*Ключевые слова:* история, тюрк, этноним, этимология, Гумилев, Бартольд*Key words:* Histori, turk, etnonim, etimologiya, Gumilev, Bartold

Çoxsaylı alimlər bir qayda olaraq tarix üçün «etnonim» anlayışının öyrənilməsinin vacibliyini qeyd etmişlər. Təsadüfi deyil ki, tarixin bir sıra problemlərini etnonimlərin açılmasına nail olmadan, etimologiyasını müəyyənləşdirmədən həll etmək çətin olur və bəzən mümkün olmur.

Məlum həqiqətdir ki, etnonimin yaranması, onun coğrafi inkişafı, məhv olunması, olması və ya başqa keyfiyyətlərə keçməsi, digər bir sözlə, etnonimin bütün tarixi bu və ya başqa şəkildə etnosun tarixi ilə bağlıdır. Tarixin dərin əsrlərinə endikdə etnonim və etnos anlayışları daha dolğunlaşır və bunları tədqiq etmək daha da asanlaşır. R.Q.Kuzev yazır ki, etnonimin öyrənilməsi mürəkkəb və çoxpilləli etnik tarixin dərin qatlarının tədqiq edilməsinə imkan verir [1, c.76-77]. M.B.Kryukov «Eramızdan əvvəl II-I minilliklərdə qədim Çin yazılı abidələrində dünyanın etnik xəritəsi» adlı əsərində yazır: «Etnonimin nəzəri problem lərinin tədqiqatı (ən əsası onların yaranması və funksiyaya daşıyıcıları) etnik insanların tarixi tipologiyası üzrə mürəkkəb xüsusiyyət yaratmaqla yanaşı, həm də mürəkkəb komplekslərin çözülməsinə imkan verir» [2, c.34].

Etnonimlərin həqiqi etimologiyasını öyrənmədən və bilmədən tarixçilər, ictimaiyyəti çaşdırıcı yola apara bilər. Bu barədə rus tarixçisi D.İlovayskiy xəbərdarlıq edir: «Xalqların əsrlər tarixində, biz daim adların dəyişməsinə görürük, bu da bizi mənbələrdən uzaqlaşdırır və rus, bolqar, xəzər xalqlarının tarixinin öyrənilməsində çox güclü təsirini göstərir; ancaq tarixşünaslıq elmi dediklərimdən kənar qalır və yeni xalqlarla rastlaşdıqda, onları yeni xalq kimi qeydə alır» [3, c.259]. P.E.Yeremeyev özünün «Türk etnonimlərinin semantikasını» adlı əsərində qeyd edir ki, türk etnonimləri həm məzmun, həm də formaca müxtəlif və çoxşaxəlidir. Çox zaman isə bu sosisiumun etnik tarixinin yaranmasını təzahür edir və etnogenetikanın tədqiqatında əlavə mənbə rolunu oynayır [4, s.134].

Etnonimlərin etimologiyası türkşünaslıqda ən çətin məsələ olaraq qalır [5, s.201] və bunun həlli üçün yeni mənbələr axtarmaq və araşdırmanı davam etdirmək lüzumunu yaradır.

Avropada eramızın VII əsrində, ilk dəfə olaraq Troya (Turova) haqqında əfsanələr gəzəndə, əvvəlcə «türk» sözünə ciddi diqqət yetirməyə başladılar, çünki Troya çarının adı Torqorus «türk» etimologiyası ilə çox uyğun gəlirdi. Maraqlıdır ki, «Avesta»nın qəhrəmanlarından biri Tur olub. Firdovsinin «Şahnamə» əsərində də «TURAN» sözünün «tur», daha sonra isə «türk» termini ilə bağlılığı da dediklərimizi təsdiq edir.

«Divanü lüğati-it-Türk» əsərində Mahmud Qaşğari «türk» sözünü üç mənada işlətmişdir:

1. Türk kudaş edi - günəş göyün ortasında
2. Türk üzüm edi - üzümün dəymiş vaxtı
3. Türk yigit - ər türk, döyüşkən cavan (6, I, II, III, IV, II).

«Qədim türk sözlüyü»ndə isə «türk» termini aşağıdakı mənaları verir:

1. Türk - güclü, qüdrətli
2. Türk - tayfalar ittifaqı [7, s.168-169].

Azərbaycan tarixçisi Altay Məmmədov Türkiyə alimi Adilə Aydana istinadən qeyd edir ki, ərəb əlifbası ilə iki şəkildə yazılan «türk» sözü dörd cür oxuna bilər: «TÜRK, TÜRÜK, TÖRK, TÖRƏK». Daha sonra o yazır: «Türk qrammatikası formalaşma mərhələsində ikən bir qisim türklər, verimli-məhsuldar bir torpağa yerləşib köçəriliyə əl çəkəndə, bunlara başqa türklər «TUR»lar, «TURUK»lar, DURALLAR demişlər» [8, s.151-152].

Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd etdiyimiz «türk» sözünün dörd cür oxunuşuna təəssüflər olsun ki, uzun illər diqqət yetirilməmiş, eyni mənə daşıyan bu sözlərə müxtəlif interpretasiya vermişlər.

F.Ağasıoğlu «Azər xalqı» kitabında sözlərimizin təsdiqi kimi yazır: «Qədim Azərbaycanda türk adlı boylar m.ö. III minillikdə qurulan Aratta, Quti, Lusu dövlətləri zamanında üzdə olmasalar da, həmin dövlətlərin qurulmasında digər türk boyları ilə birgə iştirak etmişlər.

Asurları ən çox narahat edən məlumat türk dəstələrinin kiçik və ya böyük qüvvə ilə basqın edəcəyi xəbəri idi. Bu baxımdan, 21 №-li tabletdə verilən məlumat xarakterikdir: Turuk düşməni çıxdı və (...)yə getdi.

O, Kakkulatimi işğal etdi ... bu hücumdan bəzi turukların sayı çox görünür.

Ancaq arta bilər. Onlar gəlməyə davam edəcək» [9, s.44-45].

Ümumiyyətlə «türk» termininin mənasını dünya alimləri müxtəlif cür yozmuşlar. Məsələn, Vamberi və L.Munkaçi «türk» sözünə «yaradıcı», «insan», V.Tomson və U.Nemet «güc», «qüvvət» mənasının verilməsini daha məqsədəuyğun hesab edirlər.

Bununla yanaşı «türk» sözünə yanaşmada iki nəzəriyyə mövcuddur. Birinci nəzəriyyə tərəfdarları hesab edirlər ki, «türk» etnoqrafik termdir. İkincilər isə belə düşünürlər ki, bu sözə yalnız siyasi anlamda yanaşmaq düzgün olardı. Akademik V.V.Bartold ikinci nəzəriyyənin tərəfdarıdır və «türk» sözünü etnoqrafik termin hesab etmir [10, t. II, c.553]. O, iddia edir ki, «türk» sözü «qanun», «adət» deməkdir və «türk...türü» «xalqların qanun əsasında birləşməsi» anlamını verir. Lakin, A.N.Kononov və N.Y.Marr Bartoldun bu fikri ilə razılaşırlar və bu akademiklər belə hesab edirlər ki, V.V.Bartoldun yazdıqları mülahizələrdən başqa bir şey deyil və bunun inkişafı bu sahədə özünə yer tapa bilmədi.

Qeyd etməliyik ki, A.N.Kononov N.Y.Marrın «türk» sözünün «tar-xan»dan yarandığını və bu termin altında Tanrı tərəfindən seçilmiş təbəqə və tayfa birləşmələrinin eyni kökdən olan ittifaqı kimi qəbul edir.

A.N.Kononov yazır: «Burada mən diqqəti N.Y.Marrın dediyi sözlərə yönəltmək istəyirəm. Belə ki, «türk» termini Allaha bərabər olan seçilmiş təbəqə ilə bağlıdır» [11, s.43].

Qeyd etməliyik ki, «tar» sözünün «türk» termininə sinonim olması bir çox müasir alimlərimiz tərəfindən təsdiq olunur. Məsələn, professor F.Ağasıoğlu yazır: «Proto-azərlərin (həmçinin proto-türklərin) mənşəyinə işıq salan teonimlərdən biri də tar/tur allomorfu ilə işlənən Tar sözüdür ki, bu da sonralar türk (tur-uk) etnonimin yaranmasına səbəb olmuşdur. Azər dialektlərində bu gün də Tarı sözü «Allah» anlamında işlənir» [12, s.44-45].

Sonralar Tar/Tur termini müxtəlif toponim, etnonim, hidronim, həmçinin adlarda öz əksini tapmışdır. Məsələn Turan, Turova, Tural, Tarkan, Terek, Taran, Tar və s. kimi. Maraqlıdır ki, Troyadan İtaliyaya məlum səbəbdən köç etmiş etrusqların ulu babasının adı Tarkan olmuşdur. Çinin qərbində yaşayan uyğurlara, həm də «tarançı» deyirlər. Tatar sözü

«tarlıq tatarları» sözüne bərabərdir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, tarixin atası Herodot iskitlərin (skiflərin) soy-kökü haqqında yazarkən aşağıdakı önəmli sözləri qeyd edir: «...Bir vaxtlar hələ məskunlaşmamış bu ölkənin ilk sakini TARQITAY (kursiv - Y.O.) adlı bir adam olmuşdur. İskitlərin (skiflərin) dediyinə görə, Tarqıtayın atası Zevs, anası Borisfen çayının qızıdır (iskitlər buna israr etsə də, mən buna inanmıram). Belə bir əsil-nəsəbi olan Tarqıtayın da üç oğlu varmış» [13, s. 218].

Yeri gəlmişkən, eyni dilə və inanca malik olan bütün tayfaların birləşmiş adı türk olsa da, siyasi baxımdan bunu «el» adlandırırdılar. Maraqlıdır ki, «el» sözü həm siyasi ittifaq, həm ordu, həm də tayfaların birliyi kimi nəzərdə tutulurdu.

«El» termini tarixi semantika baxımından indiki ənənəvi çalarlarla («Oğuz elləri», «Kafir elləri», «El-oba») yanaşı, siyasi səpkidə dövlət mənasında işlədilir. Bu sözə «Kitabi-Dədə Qorqud»da tez-tez rast gəlirik. Burada «el» sözü həm də siyasi mənə daşıyır [14, s.82-83]. Məsələn, «Eldə yağı yox ikən, sənin babanın üstünə yağı gəldi» cümləsində «el» siyasi termin kimi verilmişdir.

Mahmud Kaşğarının lüğətində də «el» termini öz mahiyyətini itirmir:

El - el, vilayət

El - açıqlıq, boşluq

Elbaşı - atabaxan, mehtər, vilayətin başçısı

El - iki bəy arasında barışıq

Elbol - sülh, barışıq etmək (15, I, II, III, IV, I s. 122)

L.N.Qumilyova görə isə qədim türklər böyük bir ərazini «El» adlandırırmışlar.

F.Ağasioğlu «El» sözüne başqa bir nöqtəyi-nəzərdən yanaşır. O, yazır: «Ulu soydaşlarımızın qurduğu Quti elinin tarixi, həm də demokratiya tarixi kimi qiymətlidir, çünki, əsl xalq hakimiyyəti olan demokratik seçki ilə formalaşan iqtidar institutu olan Quti eli hakimiyyətin atadan oğula keçdiyi qonşu Akkad, Şumer, Elam dövlətlərindən fərqlənirdi. Qədim dilimizdə xalq və dövlət anlamlarının bir sözlə «El» sözü ilə ifadə olunması da türk etnosunun demokratik ruhundan yaranmışdır» [16, s.44-45].

«Qədim türk sözlüyü»ndə də «el» sözü müxtəlif mənələrdə işlənir:

1. El - tayfa ittifaqı; (men elig etmiş men - mən tayfaların ittifaqını yaratdım)
2. El - xalq
3. El - dövlət
4. El begi - vəzifədə olan
5. El kün - xalq
6. Elçi - səfir, qasid, elçi [17, c.599]

A.N.Baskakov «türk» termininin qohum tayfaların münasibətlərindən və ittifaqından yaranan bir söz olduğunu iddia edir [18, s.199].

A.N.Kononov isə hesab edir ki, müasir xüsusi ədəbiyyatda rast gəlinən «türk, turuk, türkü, türkü» sözlərindən ən düzgün olan variantı və düzgün oxunuşu «türk» terminidir [19, s.46-47].

L.N.Qumilyov isə qeyd edir ki, istənilən xalqın tarixi kök etibarını ilə qədimə gedib çıxır və konkret tarixdən başlanır [20, s.26]. Sözsüz ki, L.N.Qumilyov və türk tarixinin digər tədqiqatçıları XIX-XX əsrlərdə bu sahə üzrə böyük işlər görmüş, dünya tarixində ilk dəfə olaraq türkü bir etnos kimi sistemləşdirmiş və onların müxtəlif boylarının hərəkət və coğrafi xəritəsini göstərə bilmişlər [21, s.40-42]. Digərlərindən fərqli olaraq L.N.Qumilyov isə daha irəli gedərək istənilən etnosun genezisini passionarlıq nəzəriyyəsi ilə bağlı olması fikrinə

gəlmişdir.

L.N.Qumilyov və başqaları hətta onların öz zamanında masalarının üstündə təkzibolunmaz materiallar olduğu halda, bu materiallardan və mənbələrdən demək olar ki, imtina etmiş və faktiki olaraq diktə olunmuş nəzəriyyə üstündə işləməyə yönəldilmişlər.

Qədim türk lüğətində, əgər semantika nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq «türk» sözünü «tör»lə də başlamaq olar. Bu zaman bunun mənası «layiqli yer» kimi də başa düşülə bilər.

E.M.Murzayeva, T.Q.Pavlova kimi alimlər qeyd edirlər ki, kazax, qırğız, pamiir, ispan, katalan və başqa dillərdə «tör», «tor» sözləri «yuxarı», «yüksək», «zirvə», «dağ», «qüllə», «bürc», «dağın ən yüksək zirvəsi», «yüksək dağlıq yer», «layiqli yer» mənasını verir [22, s.151-152; s.82-83].

Bu açmalar bir daha göstərir ki, «tör», «tor» sözləri müxtəlif mənələrdə işlənsə də, hamısı «yuxarı», «yüksəklik» anlamları ilə üst-üstə düşür, yəni bu sözlərdən yaranan «türk» sözü də yüksəkdə duran bir xalq, yaxud tayfa kimi nəzərdə tutulur və bu yüksəklik «güc» və «qüvvə» olaraq cəmiyyətin yerarxiyasına tətbiq olunur.

XIII əsrdə Qaraqorumda olan səyyah Marko Polo xaqanın ziyafətində iştirak edərkən bu yerarxiyanı belə təsvir edir: «Ziyafətdə böyük xaqan (Xubilay xan) masa arxasında belə oturur; onun masası digər masalardan çox yuxarıda durur. Xan zalın dərinliyində arxası şimala, üzü cənuba əyləşir. Sol tərəfində böyük və sevimli xatunu, bir az aşağı masada oğulları və yaxın qohum-əqrəbası oturlar. Özü də onlar masalarına əyləşərkən başları xaqanın ayaqları bərabərliyində olmalıdır. Bir az aşağıda isə adlı-sanlı əyanlar və onların xanımları yerləşirlər... Burada hər kəs öz yerini bilir və hər kəs böyük xaqanın müəyyən etdiyi qaydada əyləşməlidir» [23, c.111].

Göründüyü kimi «türk» sözünün anlamına XIX-XX əsrlərdə müxtəlif cür yanaşsalar da, iqtibas gətirdiyimiz alimlər, yanaşmaları müxtəlif olsa da, eyni fikirdə olurlar ki, bu söz «güc», «qüvvət» mənasını verir. Təbiidir ki, «güc», «qüvvət» olan bir yerdə millətin «layiqli», «yüksək»də yer tutması heç kimi təəccübləndirməməlidir.

Beləliklə, biz belə bir qərara gəlirik ki, birinci element «türk» termini «TÜR» sözünün fonetik variantıdır. Bu söz qəbilələrin, tayfaların, xalqların çox qədim vəziyyəti ilə müasirliyi intensiv şəkildə əlaqələndirir. Məlum olur ki, qədim TÜR (TİR-TÖR-TÖS) elementi türk elementi ilə ibtidai totem baxışlarla bağlıdır. TİR-TÖR-TÖS-ün semantikasi imkan verir ki, bu sözün «məbəd yeri», «seçilmiş yer», «obada ən yaxşı yer», «ocaq başında ən başlıca yer» mənasından «hakim», «ağa», «qanun», «adət»ə qədər uzun bir yol keçməsinə nəzərə alaraq bu istiqamətdə tədqiqatlarımızı davam etdirək.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Кузев Р.Г. «Происхождение башкирского народа. Этнический состав расселения». Москва, 1974
2. Кузев Р.Г. «Происхождение башкирского народа. Этнический состав расселения». Москва, 1974
3. Иловайский Д. «Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю». Москва, 1882
4. Евремов Д.Е. «К семантике тюркской этнонимии». Книга «Этнонимы». Москва, 1970
5. Баскаков Н.А. «Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация». Книга «Ономастика Востока». Москва, 1980

6. Kaşğari M. «Divani-lüğati-it-Türk». Bakı, 2006
7. «Древнетюркский словарь». Москва, 1969
8. Мурзаева Е.М. «Избранная тюркская географическая лексика»; М.Г.Павлова. «О структуре и семантике киргизских топонимов». Книга «Ономастика Востока». Москва, 1979
9. Ağasıoğlu F. «Azərbaycan xalqı». Bakı, 2009
10. Бартольд В.В. «Сочинения». Т. I-IV. Москва, 1958
11. Кононов А.Н. «Грамматика языка тюркских гунических памятников VII-IX вв». Москва, 1976
12. Ağasıoğlu F. «Azərbaycan xalqı». Bakı, 2009
13. Herodotus. «Tarix». Bakı, 1998
14. Мурзаева Е.М. «Избранная тюркская географическая лексика»; М.Г.Павлова. «О структуре и семантике киргизских топонимов». Книга «Ономастика Востока». Москва, 1979
15. Kaşğari M. «Divani-lüğati-it-Türk». Bakı, 2006
16. Ağasıoğlu F. «Azərbaycan xalqı». Bakı, 2009
17. «Древнетюркский словарь». Москва, 1969,
18. Баскаков Н.А. «Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация». Книга «Ономастика Востока». Москва, 1980,
19. Кононов А.Н. «Грамматика языка тюркских гунических памятников VII-IX вв». Москва, 1976
20. Oğuz Y.. «Attila». Bakı, 2008,
21. Muxtarova Ə.İ. Tütk xalqlarının tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı, 1994,
22. Мурзаева Е.М. «Избранная тюркская географическая лексика»; М.Г.Павлова. «О структуре и семантике киргизских топонимов». Книга «Ономастика Востока». Москва, 1979,
23. Марко Поло. Москва, 1955

ЮНИС ОГУЗ

ОБ ЭТНОНИМЕ «ТЮРК»

Подходы исследователей XIX-XX вв. к этнониму «тюрк» отличаются друг от друга. Однако большинство ученых считает, что слово «тюрк» имеет значение «сила».

Термин «тюрк» является фонетическим вариантом слова «тюр». Это слово интенсивно связывает очень древнее прошлое родов, племен и народов с современностью. Исследования свидетельствуют о том, что древний элемент «тюр» («тир», «тер», «тес») связан с первобытными тотемическими взглядами тюрков. Семантика «тир», «тер», «тес» дает нам возможность утверждать, что это слово имеет значения «место для храма», «избранное место», «самое хорошее место в крае», «главное место у очага» и оно прошло долгий путь до значений «справедливый государь», «господин», «закон», «обычай». Имея все это ввиду и руководствуясь этим принципом, мы можем продолжить свои исследования в этом направлении.

YUNIS OGUZ

A REVIEW ON THE ETHNONYM “TURKISH”

Though scholarly approaches to the meaning of the word “Turk” was different in the XIX-XX centuries most of them were of the same opinion that the word means “power”, “force”. The term “Turk” is the phonetic version of the word “TUR”.

The word intensively links the ancient state of tribes, peoples with the modernity. It becomes clear that the ancient element of TUR (TIR-TOR-TOS) is associated with the Turkic element, the primary totemic views. The semantics of TIR-TOR-TOS allows us preferring this principle to continue the researches in this direction taking into account that the word has passed a long way from the meaning “the location of the temple”, “the chosen place”, “the best place in the hamlet”, “the most important place around the hearth” up to the meaning “judge”, “master, owner” “law”, “custom”.

Rəyçilər: t.ü.f.d. N.Məmmədov, t.e.d. İ.Məmmədov

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Qarabağ tarixi” şöbəsinin 5 mart 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3).